

Edyta Januszewska

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie

ORCID 0000-0003-1489-3332

Doświadczenia dzieciństwa w rysunkach dzieci syryjskich mieszkających w nieformalnych obozach dla uchodźców w Libanie

**Childhood experiences in the drawings of Syrian children living in the
non-formal refugee camps in Lebanon**

Abstract: The aim of the article is to learn about the individual perception of the world through the artistic works of young Syrians living with their families in Lebanon. The article presents the projective method and research on children's drawing in Poland and cross-cultural research in this area. The text characterizes the methodology of the author's research in the environment of Syrians in refugee camps in the Bekaa Valley and also analyzes children and adolescents' drawings of their life in Lebanon. It shows the lack of rootedness of young refugees in their living environment, loneliness, and also it shows family relations in a situation of rupture with their place and cultural time.

Keywords: projection method, Syrian children's drawings, life in Lebanon, refugees.

Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest pokazanie indywidualnego sposobu postrzegania świata poprzez twórczość plastyczną małych syryjskich uchodźców mieszkających z rodzinami w Libanie. W 2011 roku w Syrii wybuchła wojna domowa, która trwa do dnia dzisiejszego. We wrześniu 2017 roku pojechałam na Bliski Wschód w celu przeprowadzenia badań jakościowych wśród uchodźców syryjskich mieszkających w obozach namiotowych dla

uchodźców (w tekście używam pojęcia „obóz”, chociaż w Libanie formalnie nie istnieją obozy namiotowe). Przez miesiąc uczyłam dzieci języka angielskiego w dwóch namiotowych szkołach w miejscowości Zahle w Dolinie Bekaa. Nauczycielki, które tam pracowały były moimi kulturowymi przewodniczkami. W swoich badaniach wśród dzieci syryjskich, wykorzystałam technikę projekcyjną (rysunek). Omawiając prace plastyczne posłużyłam się analizą jakościową do zbadania tego, w jaki sposób dzieci postrzegają środowisko, w którym żyją oraz w jaki sposób postrzegają otaczającą je rzeczywistość społeczną. W tym miejscu pragnę dodać, iż jako pedagog nie podejmuję się dogłębnej analizy psychologicznej omawianych rysunków.

Metoda projekcyjna, którą zastosowałam stanowi egzemplifikację doświadczania uchodźstwa wśród dzieci i młodzieży. Była ona dopełnieniem badań jakościowych pośród dorosłej społeczności syryjskiej w Libanie. Należy dodać, iż interpretacja rysunków dzieci, której dokonałam została przefiltrowana przez (mój) zachodni kod kulturowy. Jak wskazuje Elżbieta Łątka – „badania emocji na gruncie psychologii często charakteryzuje etnocentryzm [dotyczy to również badań pedagogicznych-przyp. E. J.]. Badacz przyjmuje perspektywę własnego języka, uznając pojęcia do niego należące za uniwersalne i mające swoje dokładne odpowiedniki we wszystkich językach” (Łątka, 2012, s. 37). Jest to „niebezpieczny” zabieg, ponieważ bardzo trudne jest obiektywne badanie emocji specyficznych dla danej kultury.

Metody projekcyjne – badania nad rysunkiem dziecięcym

Jadwiga Izdebska uważa, że: „Metody projekcyjne pozwalają poznać, jak osoba badana postrzega świat, stosunek do samej siebie, innych osób, otaczającej rzeczywistości” (Izdebska, 2008, s. 89). Natomiast Maria Strasz-Romanowska (2003, s. 31) dodaje, iż poprzez badania projekcyjne dociera się do treści nieuświadomianych i niewypowiedzianych przez młodego człowieka, do jego subiektywnych doświadczeń i refleksji. W pedagogice rysunek może służyć do badania środowiska wychowawczego dzieci i młodzieży.

Prace badawcze dotyczące twórczości rysunkowej dzieci pojawiły się pod koniec XIX wieku, a ich rozwój przypadł na lata 1880–1920. W literaturze przedmiotu okres ten traktowany jest jako pierwszy etap badań nad twórczą aktywnością dzieci i młodzieży. Kolejny okres badań przypadł na lata 1921–1940, a od 1940 roku rozpoczął się trzeci etap badań. Po II wojnie światowej w Polsce rozwinęły się dwa ujęcia analizy twórczości plastycznej młodych ludzi. Pierwszy z nich traktował ją jako metodę projekcyjną służącą do badania osobowości, drugi traktował ją jako dzieło sztuki (Wysokińska-Obacz, 1983, s. 48). Do polskich przedstawicieli analizy rysunku dziecięcego można

zaliczyć m.in. N. Bobieńską, M. Parnowską-Kwiatkowską, A. i M. Foltys, J. Cybulską-Piskorek (badania przypadają na lata 50., 60. i 70. XX wieku), B. Hornowskiego, S. Popka (lata 80., 90. XX wieku) (Piwowarska, 2016, s. 112).

W literaturze przedmiotu istnieje nurt badań międzykulturowych nad rysunkiem dziecięcym, który sięga początków XX wieku. Wraz z rozwojem antropologii nastąpiło duże zainteresowanie zbieraniem i analizą prac dzieci i dorosłych z różnych kultur, między innymi z Konga Belgijskiego i Algierii. W 1932 roku G. W. Paget opublikował swoje badania dotyczące 60,000 rysunków postaci ludzkich zebranych przez dzieci z całego świata (głównie spoza kręgu kultury zachodniej) (Serjouie, 2012, s. 47-48; Paget, 1932, s. 127-144). Od tego czasu powstało wiele publikacji naukowych dotyczących analizy rysunków dzieci z różnych krajów (zob. m.in. Anastasi i Foley, 1936, s. 689-726; Alland, 1983; Richter, 2001; Gernhardt, Rübeling i Keller, 2013, s. 1166-1183). Naukowcy przeanalizowali między innymi rysunki dzieci fińskich i angielskich (Burkitt, Tala i Low, 2007, s. 59-64), holenderskich (Wilson i Ligtvoet, 1992, s. 75-88), kanadyjskich (Nelson, Allan i Nelson, 1971, s. 283-292), szwedzkich i afrykańskich (Aronsson i Andersson, 1996, s. 301-314), w tym etiopskich (Aronsson i Junge, 2000, s. 135-159), kenijskich (Court, 1989, s. 65-88; Court, 1992, s. 51-67), zambijskich (Deregowski, 1969, s. 172-180; gambijskich (Fortes, 1940, s. 239-295); egipskich (Wilson i Wilson, 1984, s. 13-26), malgaskich (Scheidecker, Gernhardt, Rübeling, Holtmannspötter i Keller, 2019, s. 33-57) oraz dzieci z Papui Nowej Gwinei (Martlew i Connolly, 1996, s. 2743-2762); Tajlandii i Izraela (Gardiner, 1972, s. 203-204; Binson, Federman i Lev-Wiesel, 2019, s. 1-20), Bali (Belo, 1955, s. 52-69), Kolumbii (Vélez van Meerbeke, Saldoval-García, Ibáñez, Talero Gutiérrez, Fiallo i Halliday, 2011, s. 464-477), Brazylii (Colom, Flores-Mendoza i Abad, 2007, s. 79-89), Nepalu (Sunberg i Ballinger, 1968, s. 969-985), Jordanii (Ahmad, 2018, s. 249-258), z byłego Związku Radzieckiego i Chin (Fassler, 1986, s. 30-38) oraz z Japonii (Wilson, 2000, s. 160-178; Wilson, 2002, s. 43-56).

Metodologia badań własnych w środowisku syryjskich uchodźców

Badanie wśród dzieci syryjskich odbyło się w dniu 28 września 2017 roku, w dwóch namiotowych szkołach – *Al Amal* i *Kaa-el-Rime* w Zahle. Wzięło w nim udział 50 dzieci w wieku od 6-go do 13-go roku życia. Każda grupa miała po jednej godzinie zegarowej lekcji w ciągu dnia. Pół godziny trwała nauka języka arabskiego, a drugie pół godziny matematyka. W czasie lekcji nie było żadnej przerwy. Mimo, iż badane dzieci pochodziły z rodzin muzułmańskich, uczęszczały do szkoły prowadzonej przez chrześcijańskich misjonarzy. W pierwszej, większej ze szkół – *Al Amal*, uczestnikami było

38 dzieci (23 dziewczynki i 15 chłopców). Natomiast w drugiej szkole *Kaa-el-Rime* badaniu poddano 12 osób (6 dziewczynek i 6 chłopców). Najmniej było 6, 7 – i 13 latków, najwięcej dzieci w przedziale 9–11 lat (jedna z dziewczynek nie wiedziała, ile ma lat). Po zakończeniu badania, z każdym dzieckiem za pomocą tłumacza został przeprowadzony krótki wywiad na temat treści zawartych w pracy. W niniejszym artykule przeanalizuję sześć rysunków, które wybrałam ze względu na bogaty wydzźwięk znaczeniowy i emocjonalny.

Tabela 1. Oprac. własne. Liczba dzieci ze względu na płeć i wiek

Płeć/wiek dziecka	6 lat	7 lat	8 lat	9 lat	10 lat	11 lat	12 lat	13 lat	Razem
Dziewczynka	1	1	4	4	8	8	2	-	29
Chłopiec	1	-	-	6	4	5	3	2	21
Razem	2	1	4	10	12	13	5	2	50

Przed badaniem uczniowie zostali poinformowani przez swoją nauczycielkę o temacie rysunku, który brzmiał: „Jak wygląda moje życie w Libanie?”. W większości przypadków dzieci nie miały materiałów piśmienniczych i w celu przeprowadzenia badania, kupiłam im kredki ołówkowe i bloki rysunkowe o formacie A4.

W szkole *Al Amal* uczyły się trzy grupy wiekowe uczniów: pierwsza grupa to dzieci w wieku 6–7 lat, druga grupa to dzieci w wieku 8–10 lat i trzecia grupa to dzieci w wieku 11–13 lat. Najmłodsza grupa była najliczniejsza – w lekcji zawsze uczestniczyło około 50 dzieci. Natomiast w szkole *Kaa-el-Rime* uczyły się dwie grupy uczniów: pierwsza z nich to dzieci w wieku 6–8 lat, a druga to dzieci w wieku 9–12 lat. Wszyscy uczniowie mieszkali w Zahle lub w okolicy. Niektóre dzieci przychodziły do szkoły z miejsca znacznie oddalonego od szkoły. Czasami droga w jedną stronę zajmowała im godzinę zegarową. W sumie podróż (pieszo) do i ze szkoły zajmowała im dwie godziny, a lekcja trwała tylko godzinę. Większość dzieci urodziła się na uchodźstwie w Libanie. Uczniowie mieszkali w Zahle od 1 miesiąca do 13 lat. W jednym przypadku rodzina mieszkała tam już od 22 lat. Uczniowie mieli różne warunki bytowe. Większość mieszkała w namiotach, ale niektóre rodziny mieszkały w stajniach dla koni, w oborach dla krów, w kurzych fermach, w pustostanach i w szeregowych murowanych barakach.

Ryc. 1. Zdjęcie wykonane przez Autorkę w miejscowości Zahle. Szkoła *Al Amal*.

W czasie wykonywania prac uczniowie byli skoncentrowani, uśmiechnięci, pogodni i zainteresowani tematem. Ponieważ rysownie odbywało się w czasie lekcji wśród znanych im osób: nauczycielek oraz kolegów i koleżanek, dzieci miały poczucie bezpieczeństwa i komfortu psychicznego. Moja obecność nie stanowiła dla nich bariery, ponieważ codziennie przychodziłam do szkoły, spędzałam z nimi czas i miałam z nimi bardzo dobry kontakt emocjonalny. Nie zauważyłam u nich momentów zahamowania i oporu przed rysowaniem. Oprócz ołówka i kredek, używały gumki i linijki. Z przeprowadzonych z nimi wywiadów dowiedziałam się, że ta forma pracy była dla nich atrakcyjna, ponieważ do tej pory nie miały możliwości wyrażania siebie za pomocą rysunku (Stradomska, 2018, s. 91-92).

Analiza rysunków dotyczących życia w Libanie

Większość prac dzieci jest kolorowa, są wykonane linią ciągłą i linia ta jest zdecydowana. Rysunki zrobione są starannie i nie ma na nich żadnych śladów zagięć czy plam. Dokonując analizy treściowej i formalnej rysunków, zwróciłam uwagę, iż większość jest uboga treściowo. Nie ma w nich elementów miasta Zahle: sklepów, szkół, wesołego miasteczka, a nawet warsztatów samochodowych (w mieście jest bardzo dużo takich

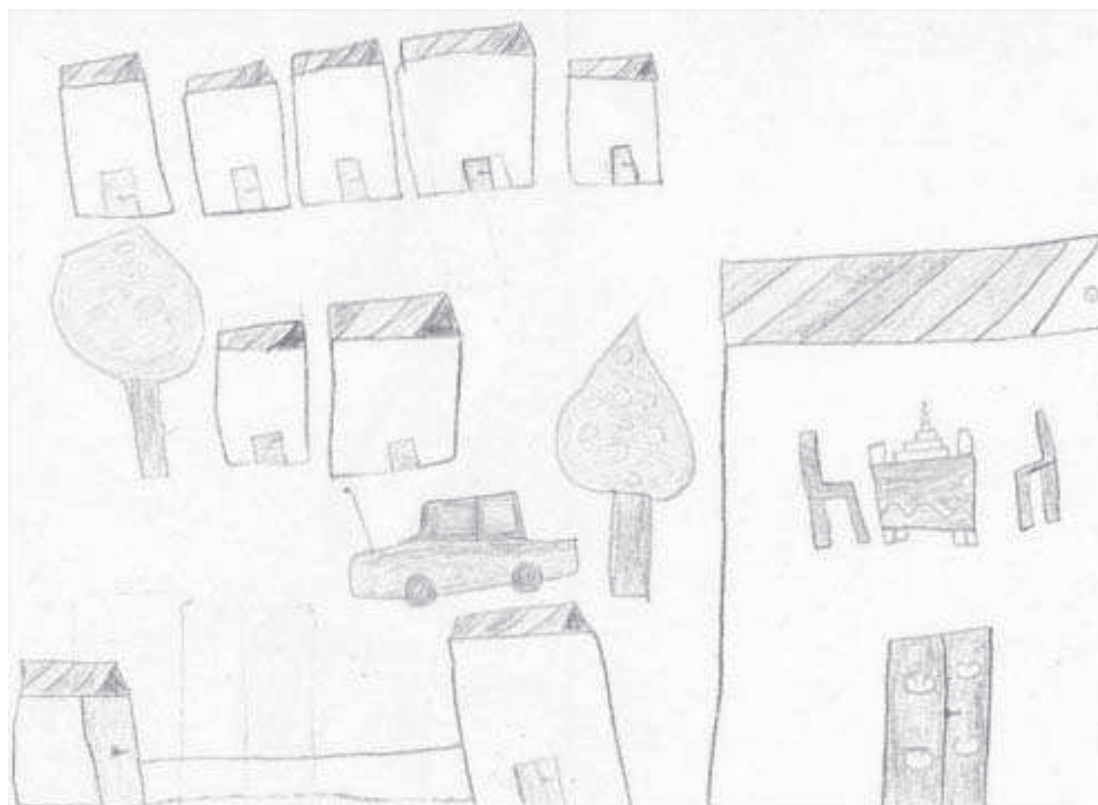
warsztatów). Świadczyć to może o tym, iż z jednej strony nie są to ważne miejsca dla dzieci, a z drugiej, co jest bardziej prawdopodobne, że nie mają doświadczeń „socjalizacyjno-miejskich”. Z moich badań wynika, że nie wychodziły one z rodzicami do miasta, na zakupy, nie chodziły do miejskich szkół, nie korzystały z rozrywek. Młodsze dzieci spędzały czas w namiocie oglądając telewizję lub bawiąc się z kolegami i koleżankami. Starsze dziewczynki pomagały mamie w pracach domowych, a chłopcy chodzili do pracy w restauracjach, warsztatach samochodowych, zakładach fryzjerskich czy na budowach. Jednak żaden z rysunków nie przedstawia wyżej wymienionych form spędzania czasu.

W pracach wyraźnie daje zaznaczyć się jeden wiodący temat: dom rodzinny. Przede wszystkim są to namioty oraz murowane domy, które mają frontalne ustawienie. W rysunkach dzieci widać podział na miejsce ich zamieszkania. Większość uczniów, która chodziła do szkoły *Kaa-el-Rime*, mieszkała w murowanych barakach, które znalazły się we wszystkich rysunkach dzieci. Na uwagę zasługuje rysunek 12-letniego chłopca. W jego pracy baraki „zlewają się” z powodu pokolorowania ich niebieską kredką. Przyglądając się tej pracy, nie widać, który budynek jest miejscem zamieszkania badanej osoby, ponieważ wszystkie wyglądają jednakowo. Na omawianym rysunku nie ma drzwi, a okna są ledwo zaznaczone. Rysunek jest statyczny, nie ma w nim żadnych postaci, chociaż wiem, że chłopiec miał kilkoro rodzeństwa.

Ryc. 2. Rysunek wykonany przez 12-letniego chłopca

Tylko na jednym rysunku jest stosunkowo dużo szczegółów: domy w Zahle, samochód, drzewa. Jego autorka – 11-letnia dziewczynka w wywiadzie stwierdziła, że: „Narysowałam swój dom, a w nim stół, na którym jest mój tort urodzinowy. Bardzo chciałabym dostać taki tort”. Z rozmowy z dzieckiem dowiedziałam się, że jest to jedno z jej marzeń, które ma nadzieję, że się kiedyś spełni. Dziewczynka narysowała dom i tort, ale nie narysowała siebie i innych postaci. Rysunek sprawia wrażenie „niekompletnego”, martwego i statycznego, w którym brak jest „życia” i radości.

Ryc. 3. Rysunek wykonany przez 11-letnią dziewczynkę

Analizując rysunki dzieci, które uczęszczały do szkoły *Al Amal* można zauważyć, iż większość z nich wypełnia całą przestrzeń kartki i jest umiejscowiona centralnie. Najważniejszym budynkiem na rysunkach jest dom i namiot. Dom ma szpiczasty dach – właściwie jest to kwadrat z umieszczonym na nim trójkątem. Może to być uwarunkowane kilkoma czynnikami. Po pierwsze, może to być związane z tym, iż dzieci w młodszym wieku szkolnym (7-12 rok życia) w taki sposób rysują dom (dominujący kształt dachu to trójkąt). Po drugie, można przypuszczać, iż starsi uczniowie, nie mieszkając w mieszkaniach i domach, posłużyli się wizerunkiem budynków w Zahle. Po trzecie, większość dzieci nie miała doświadczeń w posługiwaniu się kredkami i wykonywaniu rysunków. Małe okna są umieszczone pod samym dachem namiotu i budynku. Sprawia to wrażenie, iż do wnętrza nie dociera światło dzienne. Ma to odzwierciedlenie w rzeczywistości, ponieważ namioty nie miały okien, było w nich ciemno, a do wnętrza większości z nich wchodziło się przez podniesioną brezentową połę uniesioną lekko do góry. Okien nie miały również pomieszczenia dla zwierząt, w których mieszkali uchodźcy.

Chciałabym zwrócić uwagę na kilka rysunków miejsca zamieszkania dzieci. W rysunku 13-letniego chłopca centralne miejsce zajmuje dom narysowany czarną kredką i niewypełniony żadnym kolorem, który sprawia wrażenie „pustego”. Okna i drzwi są małe w stosunku do wielkości budynku.

Obok rośnie drzewo, a na niebie, z dwóch dużych chmur pada rzęsy deszcz, który przed domem tworzy dużą kałużę. Całość sprawia smutne wrażenie.

Ryc. 4. Rysunek wykonany przez 13-letniego chłopca

Zwróciłam uwagę na tę pracę, ponieważ chłopiec mieszkał w dawnej stajni, która zupełnie nie przypomina narysowanego domu. Zastanawiające jest, że oprócz namiotów i murowanych baraków, żadne dziecko nie narysowało byłego gospodarstwa dla zwierząt, w którym mieszkało z rodziną (obory, stajni, fermy dla kurcząt), choć z wywiadów wiem, że dzieci zdawały sobie sprawę z funkcji, jaką wcześniej pełnił dany budynek. Prawdopodobnie domy, które narysowały miały dla nich znaczenie symboliczne. Były miejscem wyobrażonym, w którym najważniejsza była rodzina, a nie sam wygląd i wnętrze budynku.

Kolejny rysunek przedstawia wnętrze namiotu oraz rodzinę w nim mieszkającą. Został wykonany przez 10-letniego Nore'go. Z wywiadu z chłopcem wynika, że na pierwszym planie od prawej strony są jego rodzice, obok nich stoi on i jego rodzeństwo. Znamienne jest to, że na rysunku jest także jego najmłodszy brat, który kilka tygodni wcześniej zmarł na siatkówcza. Może to świadczyć o tym, iż autor był bardzo emocjonalnie z nim związany (rozmowa z chłopcem i z jego rodzicami to potwierdziła). W centralnym miejscu rysunku znajduje się tak zwana „koza” czyli piecyk na olej opałowy, a z rury wystającej z dachu unosi się czarny dym. Dużo dymu z komina może wskazywać na wewnętrzne napięcie chłopca (Nazaruk i Konovaluk, 2012, s. 10). Piecyk jest większy od narysowanych postaci, co może świadczyć, iż spełnia on ważną funkcję w namiocie. Rysunek ten oddaje rzeczywistość obozowych warunków. Wielokrotnie widziałam takie „kozy” w namiotach – wokół nich gromadziła się cała rodzina, ponieważ dawał on ciepło, co przy mroźnych zimach było bardzo ważne.

Ryc. 5. Rysunek wykonany przez 10-letniego chłopca

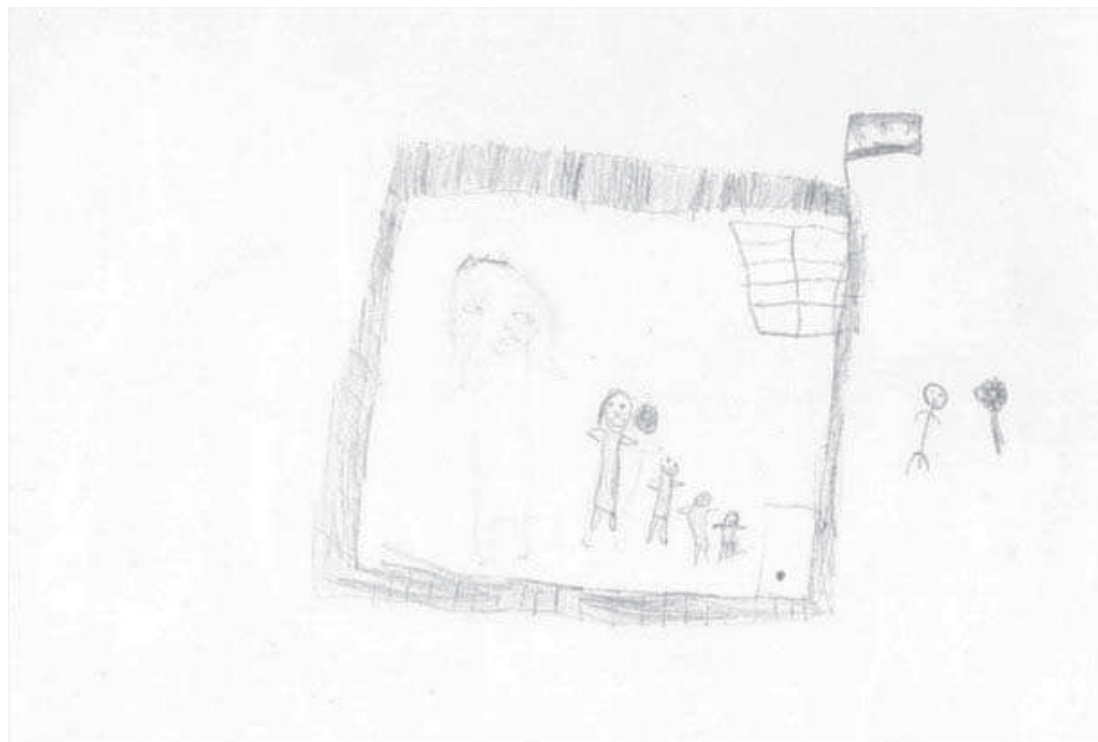
Bardzo ciekawe są rysunki, na których przedstawione są postaci – rodzina oraz koleżanki i koledzy badanych dzieci. W części prac dają się zauważyć złe relacje panujące pomiędzy rodzicami a dziećmi – wyraźnie widać brak bliskości między poszczególnymi członkami rodziny. Na poniższym rysunku centralne miejsce zajmuje postać domu i matki. Wydaje się ona być bardzo agresywna – świadczy o tym groźny wyraz twarzy, czarne, długie włosy wyraźnie narysowane w jednym kierunku, ręce wyciągnięte na boki. Z wypowiedzi 10-letniej dziewczynki wynika, że matka często na nią krzyczy i „ciągle jest zdenerwowana”. Cały namiot pokolorowany jest bordową kredką, a z nieba pada deszcz.

Ryc. 6. Rysunek wykonany przez 10-letnią dziewczynkę

Kolejny rysunek jest również wymowny. Został wykonany przez 8-letnią dziewczynkę, która stwierdziła w wywiadzie, że narysowała swoją sześciuosobową rodzinę mieszkającą w jednym małym pokoju. Największa, choć częściowo wytarta gumką, jest postać matki, która wskazuje ręką na autorkę rysunku. Obok niej stoi rodzeństwo, a poza namiotem znajduje się mała postać ojca. Między osobami nie ma żadnej interakcji. Warto dodać, iż między innymi w rysunkach dzieci arabskich relacje rodzinne są wyrażane przez wielkość postaci i rozmieszczenie ich na rysunku (Serjouie, 2012, s. 28). Pominięcie ojca wśród rodziny, z jednej strony może wskazywać na otwartą niechęć wobec niego, a z drugiej na brak relacji. Pomimo, iż w kulturze arabskiej to mężczyzna reprezentuje rodzinę przed światem, wojna zmieniła wiele społecznych i obowiązujących dotychczas norm i ról. Wiele kobiet przyjęło na siebie nowe zadania, chociaż wcześniej polegało na mężczyznach w kwestiach utrzymania rodziny, zajmowania się sprawami poza domem i podejmowania rodzinnych decyzji. Jak uważa jedna z Syryjek, która mieszka w Libanie: „Kiedyś to mnie utrzymywano, teraz to ja zapewniam utrzymanie” (Syria kobiet, wojna i ucieczka, s. 51). Wiele Syryjek, oprócz znanych

sobie rolę, na przykład prowadzenia domu „bierze na siebie także zadania, którymi wcześniej zajmowali się ich mężowie, jak np.: płacenie rachunków, załatwianie spraw, chodzenie na rynek i zarabianie pieniędzy” (Syria kobiet, wojna i ucieczka, s. 58).

Ryc. 7. Rysunek wykonany przez 8-letnią dziewczynkę

Podsumowanie

Celem artykułu było pokazanie indywidualnego sposobu postrzegania świata przez twórczość plastyczną dzieci uchodźców mieszkających w Libanie. Zastosowana metoda projekcyjna pozwoliła na przybliżenie niektórych aspektów postrzegania rzeczywistości społecznej przez dzieci oraz poznania ich relacji z osobami bliskimi i rówieśnikami. Jak wynika z analizy rysunków, w Zahle dzieci nie korzystały z „dóbr”, które oferowało miasto: nie chodziły z rodzicami do kina, parków, bibliotek; nie uczestniczyły w życiu lokalnej (libańskiej) społeczności. Takie postrzeganie (i funkcjonowanie) w rzeczywistości społecznej ma odzwierciedlenie w rysunkach. Jak zauważyła Anna Szczupak:

O jakości przedstawień świata decyduje szerokie w nim uczestnictwo, bezpośrednie, naoczne bycie w przyrodzie, kulturze, technice, przez organizowanie wspólnych wycieczek, wyjść do teatru, kina itp. Dzieci, które miały ku temu sposobność, dysponują bogatą wiedzą

na dany temat, co zauważyć możemy w rysunkach przez ilość zamieszczonych szczegółów. (Szczupak, 2009, s. 320).

Dominującym tematem prac był dom rodzinny, czyli przede wszystkim baraki i namioty. W niektórych rysunkach brak jest szczegółów takich jak okna, drzwi, podłoga. Większość z nich wydaje się obca, „pusta”, statyczna. Tylko kilkoro dzieci narysowało wewnątrz swojego namiotu: w centralnym miejscu znalazł się piecyk – „koza”, która odgrywała ważną rolę w życiu rodziny. W pracach brak przedmiotów typowych dla dzieci: zabawek, książek, komputera. Może to świadczyć o braku zakorzenienia w miejscu zamieszkania. Z rysunków wywnioskować można, iż w niektórych rodzinach brak jest atmosfery ciepła, miłości i bezpieczeństwa. W jednej pracy przedstawiona jest agresywna postać matki, która „ciągle jest zdenerwowana”, a w jednej ojciec stojący poza namiotem. Może to świadczyć o braku otwartości w rodzinie, słabych relacjach między jej członkami, ale także o tym, iż w kulturze arabskiej to mężczyzna reprezentuje rodzinę przed światem zewnętrznym. Wnioskiem, który można wysnuć z niniejszej analizy rysunków jest fakt, iż bycie uchodźcą to wielkie wyzwanie, które łączy się z bezradnością, niepewnością, lękiem i poczuciem braku przyszłości. Czynnikiem, który niekorzystnie wpływa na funkcjonowanie rodziny w nowym kraju jest jej status ekonomiczny i społeczny. Brak pracy, brak wykształcenia, a co za tym idzie lęk o przyszłość ekonomiczną, ma wpływ na funkcjonowanie i zdrowie psychiczne i fizyczne nie tylko dorosłych, ale także dzieci (Sujoldzic, Peternel, Kulenović i Terzić, 2006, s. 703–711). Bieda może prowadzić do depresji, poczucia niskiej wartości, do marginalizacji i wykluczenia uchodźców z życia społecznego (Fazel, Reed, Panter-Brick i Stein, 2012, s. 266–282).

Jan Paweł II w swoim Orędziu na XXIX Światowy Dzień Pokoju w 1996 roku tak napisał:

W szczególny sposób ogarniam pamięcią dzieci dotknięte cierpieniem. Jakże wiele z nich osiąga dojrzałość, nie zaznawszy nigdy pokoju. Ich spojrzenie powinno być zawsze pogodne i pełne nadziei, a tak często jest przeniknięte smutkiem, bo w swym krótkim życiu zbyt wiele już zobaczyły i przecierpiały. (*Zapewnijmy dzieciom przyszłość w pokoju*, 1999, s. 11).

Ważne, abyśmy my, pedagodzy byli wrażliwi i czuli na cierpienie dzieci doświadczonych i naznaczonych przez los i wojnę.

Bibliografia:

- Alland, A. (1983). *Playing with form: children draw in six cultures*. New York: Columbia University Press.
- Anastasi, A., Foley, J. P. (1936). An analysis of spontaneous drawings by children in different cultures. *Journal of Applied Psychology*, 20 (6), 689–726.
- Aronsson, K., Andersson, S. (1996). Social scaling in children's drawings of class-room life. A cultural comparative analysis of children's drawings in Africa and Sweden. *British Journal of Developmental Psychology*, 14, 301-314.
- Aronsson, K., Junge, B. (2000). Intellectual realism and social scaling in Ethiopian Children's Drawings. W: L. Linstrom (red.), *The cultural context: Comparative studies of art education and children's drawings* (135-159). Stockholm: Stockholm Institute of Education Press.
- Belo, J. (1955). Balinese children's drawings. W: M. Mead, M. Wolfenstein (red.), *Childhood in contemporary cultures* (52-69). Chicago, IL: Chicago University Press.
- Burkitt, E., Tala, K., Low, J. (2007). Finnish and English children's color use to depict affectively characterised figures. *International Journal of Behavioral Development*, 31 (1), 59-64.
- Binson, B., Federman, D., Lev-Wiesel, R. (2019, 23 April). Do Self-Figure Drawings Reveal the Drawer's Cultural Values? Thais and Israelis Draw Themselves. *Journal of Humanistic Psychology*, 1-20.
- Colom, R., Flores-Mendoza, C. E., Abad, F. J. (2007). Generational changes on the draw-a-man test: a comparison of Brazilian urban and rural children tested in 1930, 2002 and 2004. *Journal of Biosocial Science*, 39, 79-89.
- Court, E. (1989). Drawing on culture: The influence of culture on children's drawing performance in rural Kenya. *Journal of Art & Design Education*, 8, 65-88.
- Court, E. (1992). Researching social influences in the drawing of rural Kenyan children. W: D. Thistelwood (red.), *Drawing research and development* (51-67). Harlow, UK: Longman/NSEAD.
- Deregowski, J. B. (1969). Preference for chain-type drawings in Zambian domestic servants and primary school children. *Psychologia Africana*, 12, 172-180.
- Fassler, D. G. (1986). Children's Drawings from China and the Soviet Union. *Childhood Education*, 63, 30-38.

- Fazel, M., Reed, R. V., Panter-Brick, C., Stein, A. (2012). Mental health of displaced and refugee children resettled in high – income countries: risk and protective factors. *Lancet*, 379 (9812), 266-282.
- Fortes, M. (1940). Children's drawings among the Tallensi. *Africa*, 13, 239-295.
- Gardiner, H. W. (1972). The Use of Human Figure Drawings to Assess a Cultural Value: Smiling in Thailand. *Journal of Psychology*, 80, 203-204.
- Gernhardt, A., Rübeling H., Keller H. (2013). „This Is My Family”: Differences in Children's Family Drawings Across Cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 44 (7), 1166-1183.
- Izdebska, J. (2008). Wykorzystanie wytworów działalności dziecka w badaniach nad mediami elektronicznymi. *Neodidagmata*, 29/30, 89.
- Januszewska, E. (2019). *Heterotopie dziecięcego uchodźstwa. Syryjczycy w Libanie*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Łątka, E. (2012). Czy mówienie o emocjach w języku obcym jest możliwe? O potrzebie rekonstruowania skryptów kulturowych wyrażania emocji dla glottodydaktyki polszczyzny. Seria Acta Universitatis Lodziensis. *Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców*, 19, 37.
- Martlew, M., Connolly, K. (1996). Human Figure Drawings by Schooled and Unschool Children in Papua New Guinea. *Child Development*, 67, 2743-2762.
- Meerbeke, A. V. van, Sandoval-García, C., Ibáñez, M., Talero-Gutiérrez, C., Fiallo, D., Halliday, K. (2011). Validation Study of Human Figure Drawing Test in a Colombian School Children Population. *Spanish Journal of Psychology*, 14 (1), 464-477.
- Nazaruk, S., Konovaluk, E. (2012). Rysunek w wychowaniu przedszkolnym – rola w diagnostyce i terapii pedagogicznej. *Rozprawy Społeczne*, 1 (6), 10.
- Nowicka, E. (1998). *Świat człowieka – świat kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nelson, T. M., Allan, D. K., Nelson, J. (1971). Cultural Differences in the use of color in North West Canada. *International Journal of Psychology*, 6, 283-292.
- Paget, G. W. (1932). Some drawings of men and women made by children of certain non – European races. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 62, 127-144.
- Piwowska, E. (2016). Rysunkowe obrazowanie bryły przez dzieci w wieku 3-6 lat – doniesienie z badań. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika*, 12, 112.

- Richter, H. G. (2001). *Kinderzeichnung interkulturell: Zur vergleichenden Erforschung der Bildnerie von Heraswachsenden aus verschiedenen Kulturen*. Hamburg: LIT.
- Scheidecker, G., Gernhardt, A., Rübelling, H., Holtmannspötter, J., Keller, H. (2019). How Young Adolescents Draw Themselves: A Comparison Across Three Ecosocial Contexts in Southern Madagascar. *Cross-Cultural Research*, 53 (1), 33-57.
- Sikorski, W. (1996). Analiza postaci w rysunku dziecka jako metoda diagnostyczna w psychoterapii. *Psychoterapia*, 4 (99), 55-56 i 60.
- Stradomska, M. (2018). Metody projekcyjne w ujęciu doświadczeniowo-analitycznym. *Humanum. Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne*, 28 (1), 91-92.
- Straś-Romanowska, M. (2003). Status metody projekcyjnej jako metody jakościowej. W: M. Łaguna, B. Lachowska (red.), *Rysunek projekcyjny jako metoda badań psychologicznych* (31 i 37-38). Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Sujoldzic, A., Peternel, L., Kulenović, T., Terzić, R. (2006). Social determinants of health – a comparative study of Bosnian adolescents in different cultural contexts. *Collegium Antropologicum*, 30, 703-711.
- Sunberg, N., Ballinger, T. (1968). Nepalese children's cognitive development as revealed by drawings of man, woman, and self. *Child Development*, 3 (39), 969-985.
- Szczupak, A. (2009). Świat w przedstawieniach graficznych dzieci. W: D. Waloszek (red.), *Wybrane zagadnienia edukacji człowieka w dzieciństwie* (320). Kraków: Centrum Edukacyjne Bliżej Przedszkola.
- Wilson, B., Ligtoet, J. (1992). Across time and cultures: Stylistic changes in the drawings of Dutch children. W: D. Thistelwood (red.), *Drawing research and development* (75-88). Harlow, UK: Longman/NSEAD.
- Wilson, B., Wilson, M. (1984). Children's drawings in Egypt: Cultural style acquisition as graphic development. *Visual Arts Research*, 10, 13-26.
- Wilson, B. (2000). Empire of signs revisited: Children's manga and the changing face of Japan. W: L. Lindström (red.), *The cultural context: Comparative studies of art education and children's drawings* (160-178). Stockholm: Stockholm Institute of Education Press.
- Wilson, B. (2002). Becoming Japanese: manga, children's drawings, and the construction of national character. W: L. Bresler, C. M. Thompson (red.), *The Arts in Children's Lives: Context, Culture, and Curriculum* (43-56). Dordrecht, Boston, London: Kulwer Academic Publisher.

Wysokińska-Obacz, A. (1983). Metoda analizy rysunku w diagnozie zaburzeń emocjonalnych dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim. *Roczniki Nauk Społecznych*, 11, Z. 2, 48.

Zapewnijmy dzieciom przyszłość w pokoju!, Orędzie Jana Pawła II na XXIX Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 1996 roku (1999). W: B. Smolińska-Theiss (red.), *Pokój z dziećmi. Pedagogika chrześcijańska wobec zagrożeń rozwoju dziecka (11)*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.

Netografia

(2016). *Syria kobiet, wojna i ucieczka*. Warszawa: Fundacja Wolna Syria. Pobrano z: https://www.autonomia.org.pl/doc/1_Syria%20kobiet.pdf (dostęp: 14.01.2022).

Ahmad, J. F. (2018). Children's drawings in different cultures: An analysis of five-year-old Jordanian children's drawings. *International Journal of Early Years Education*, 26(3), 249-258. Pobrano z: <http://dx.doi.org/10.1080/09669760.2018.1444587> (dostęp: 14.01.2022).

Serjouie, A. (2012). *Children's understanding of pictures and expression of emotion in their drawings. A comparative study of articulation of happiness and sadness by Iranian children living in Islamic Republic of Iran with Iranian children living in German Federal Republic*. Doctor's Thesis, 28 i 47-48. Pobrano z: https://www.db-thueringen.de/servlets/MCRFileNodeServlet/dbt_derivate_00027872/serjouie.pdf (dostęp: 14.01.2022).